

२. १९९१ नंतरच्या महत्त्वाच्या संकल्पना आणि समस्या : जागतिकीकरण

१९९१ नंतर जगात जे बदल होत गेले त्याचा आपण अभ्यास केला आहे. तसेच १९८९ मध्ये पूर्व युरोपमधील बदल, १९९० ची कुवेतची समस्या आणि १९९१ चे सोव्हिएट रशियाचे विघटन हे देखील अभ्यासले आहे. कुवेतच्या समस्येदरम्यान 'नवीन जागतिक व्यवस्था' हा शब्दप्रयोग जागतिक व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी वापरला गेला. पुढे सोव्हिएट रशियाच्या विघटनानंतर 'सोव्हिएट रशियानंतरचे युग' आणि 'शीत युद्धोत्तर कालखंड' हे दोन शब्दप्रयोग वापरात आले. १९९१ नंतरच्या राजकीय आणि सुरक्षाविषयक व्यवस्थेचे वर्णन करणारे हे सर्व शब्दप्रयोग होते. १९९० च्या दशकाच्या सुरवातीच्या काळात एक नवीन शब्दप्रयोग पुढे आला, तो म्हणजे 'जागतिकीकरण'. हा शब्दप्रयोग अधिक व्यापक स्वरूपाचा होता. १९९१ नंतरच्या काळातील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तंत्रज्ञान आणि विचारप्रणालीविषयक बदलांचा यात समावेश केला जात होता. आज आपण शीतयुद्धोत्तर कालखंडाचे वर्णन करताना जागतिकीकरण हा शब्दप्रयोग वापरतो.

जागतिकीकरण म्हणजे काय?

जागतिकीकरणाबद्दल आपण बोलतो तेव्हा परस्परांशी जोडलेल्या जागतिक व्यवस्थेबद्दल आपण बोलत असतो. या व्यवस्थेला तंत्रज्ञानातील विकासाची मदत होते. उदा., परदेशातील महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी आता ऑनलाईन प्रवेश घेता येतात. तसेच आपल्याला मित्र-मैत्रिणींशी आणि कुटुंबियांशी जगाच्या कोणत्याही भागातून व्हॉट्सअप किंवा मोबाइलद्वारे संवाद साधता येतो. आर्थिक व्यवहार आणि व्यापाराच्या संदर्भात देखील बदल झालेले दिसून येतात. भारतातून फुले आणि फळे युरोप, अमेरिकेला निर्यात होतात, तर भारतीय बाजारपेठेत युरोप, अमेरिका किंवा चीनसारख्या देशातून ग्राहकोपयोगी वस्तू येतात.

जागतिकीकरणाने राष्ट्र आणि राष्ट्रातील लोक एकमेकांशी जोडले आहेत. जगात एखाद्या ठिकाणी होणाऱ्या घटनांचा दुसरीकडे प्रभाव पडताना दिसून येतो. या बदलांकडे पाहण्याचे अनेक दृष्टिकोन आहेत. एक मत असे आहे, की जरी आपण जागतिक पातळीवर एकमेकांशी जोडले गेले असलो, तरी 'राज्य' व्यवस्थेचे महत्त्व कमी झालेले नाही. किंबहुना, राष्ट्रवादाला आजदेखील महत्त्व आहे. काही तज्ज्ञांच्या मते, तंत्रज्ञान आणि अर्थशास्त्राने राष्ट्रांना एकमेकांच्या जवळ आणले आहे. त्यांच्या मते, राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व तसेच अधिकार क्षेत्राच्या संकल्पनांना आज आव्हान दिले जात आहे. नागरी समाज आणि बिगर राजकीय अभिकर्ते महत्त्वाचे झाले आहेत. आज सामाजिक चळवळी ज्या मानवी समस्यांवर भर देतात, त्या राष्ट्रांच्या सीमा छेदून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करतात.

आता आपण वेगवेगळ्या क्षेत्रांत होणाऱ्या या बदलांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करू. या बदलांचा भारतावर काय परिणाम होत आहे ते देखील पाहू. आपण प्रत्येक क्षेत्राचा अभ्यास हा स्वतंत्रपणे जरी करत असलो, तरी ही सर्व क्षेत्रे एकमेकांशी जोडलेली आहेत, हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. म्हणजेच राजकीय किंवा आर्थिक बदलांचा राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक बदलांचा एकमेकांवर परिणाम होतो.

आर्थिक घटक

आर्थिक क्षेत्रात झालेले काही महत्त्वाचे बदल-

- (i) भांडवली गुंतवणुकीचा मुक्त संचार : गुंतवणूक हा अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. उद्योगधंद्यांना भांडवलाची गरज असते. भांडवली गुंतवणुकीतून उद्योगांची उभारणी करता येते. उद्योगांमध्ये भांडवली गुंतवणूक ही केवळ सरकारी पातळीवरच नव्हे तर खासगी क्षेत्रांतूनदेखील होत असते. भारतीय कंपन्यांनी इतर देशांमध्ये गुंतवणूक केल्याचे तुम्ही वाचले असेलच. जसे की, टाटा किंवा

रिलायन्ससारख्या खासगी कंपन्या भारतातच नव्हे तर अमेरिका, युरोप, आफ्रिका इत्यादी राष्ट्रांतदेखील गुंतवणूक करतात. ONGC सारख्या सरकारी कंपन्यादेखील परदेशात गुंतवणूक करतात. तसेच अनेक परदेशी कंपन्या भारतात गुंतवणूक करत आहेत. ही गुंतवणूक पायाभूत सुविधा तसेच ग्राहकोपयोगी अशा दोन्ही क्षेत्रांत होताना दिसून येते. परदेशी कंपन्यांनी भारतात विमानतळ, आण्विक प्रकल्प इत्यादींमध्ये गुंतवणूक केली आहे. त्याचबरोबर मॅकडोनाल्ड, बर्गर-किंग, पिझझाहटसारख्या कंपन्या ग्राहकोपयोगी क्षेत्रात गुंतवणूक करत आहेत.

१९९० च्या दशकापूर्वी अशा तऱ्हेची गुंतवणूक क्वचित होत होती. त्याकाळी सरकारी नियमांचे अडथळे होते. ते अडथळे आता दूर झाले आहेत. हा बदल

म्हणजे भांडवली गुंतवणुकीचा मुक्त संचार आहे. भांडवली गुंतवणूक भारतातून परदेशात आणि परदेशातून भारतात दोन्ही बाजूने होते.

भारत हे एक विकसनशील राष्ट्र आहे. भारताला विकास साधण्यासाठी उद्योग क्षेत्रांमध्ये वित्तीय गुंतवणूकीची गरज आहे. भारताच्या देशांतर्गत पातळीवरील गुंतवणुकीला आर्थिक मर्यादा आहेत. म्हणूनच परदेशी गुंतवणूक गरजेची आहे. परंतु अशी गुंतवणूक पायाभूत सेवा सुविधांमध्ये झाली तरच विकासाला मदत होईल. हे क्षेत्र, ग्राहकोपयोगी क्षेत्रापेक्षा महत्त्वाचे आहे. कारण खरा विकास साधण्यासाठी रस्ते, रेल्वे, जलमार्ग, हवाईमार्ग या संपर्क साधनांचा विकास होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच या क्षेत्रांतील गुंतवणूक अधिक महत्त्वाची आहे.

परदेशातील भारतीय गुंतवणुकीची उदाहरणे

टाटा जॅम्बर लँड रोव्हरचा कारखाना, युनाइटेड किंग्डम

ONGC विदेश लि., व्हिएतनाम

भारतातील परकीय गुंतवणुकीची उदाहरणे

मायक्रोसॉफ्ट, भारत

नेस्ले उद्योग, भारत

(ii) व्यापार या संकल्पनेत झालेले बदल : १९९० च्या दशकानंतर व्यापार या संकल्पनेच्या दृष्टिकोनात अनेक बदल झाले आहेत.

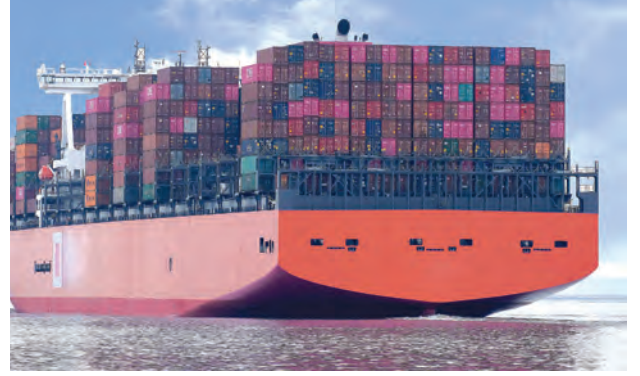
(अ) १९४८ पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराबाबतचे नियम हे गॅट (GATT) च्या अंतर्गत आखले जात होते. गॅट ही संघटना नव्हती. तो व्यापारासंबंधीचा राष्ट्रांदरम्यान केलेला करार होता. १९९५ मध्ये गॅटच्या जागी जागतिक व्यापार संघटनेची (WTO) स्थापना केली गेली. आयातीवरील सीमा शुल्क आणि इतर कर रद्द करून जागतिक पातळीवर व्यापार मुक्त करण्यासाठी राष्ट्रांना प्रोत्साहन देणे हे या संघटनेचे कार्य आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारासंबंधी असलेल्या नियमांच्या पालनाबाबत लक्ष ठेवणारी ही एकमेव संघटना आहे. ही संघटना मुक्त व्यापारासाठी प्रोत्साहन देते, देशांदरम्यानचे व्यापारासंबंधीचे विवाद सोडवणे आणि देशादेशांदरम्यान व्यापाराबाबत बोलणी घडवून आणते.

(ब) व्यापार हा साधारणतः वस्तूंचा केला जातो. लोखंड, कोळसा, खनिज तेल यांसारख्या वस्तूंचा असू शकतो किंवा फळे, फुले, बियाणे यांसारख्या नाशवंत वस्तूंचा असू शकतो. १९९० च्या दशकात व्यापार या संकल्पनेला अधिक व्यापक स्वरूप दिले गेले. त्यात सेवा क्षेत्राची भर घातली गेली. म्हणजेच आता बँक, विमा यांसारख्या सेवादेखील व्यापाराचा भाग झाल्या आहेत. आज आपण त्याही पुढे जाऊन बौद्धिक संपदेच्या व्यापाराबाबत बोलतो. यात कॉपीराईट, ट्रेडमार्क, पेटंट यांसारख्या गोष्टींचा समावेश होतो.

बौद्धिक संपदा अधिकाराची उदाहरणे

 कॉपीराईट	 ट्रेडमार्क
---	--

(क) व्यापाराबाबत आणखी एक महत्त्वाचा बदल हा कंटेनर कार्गोद्वारे झाला आहे. कंटेनर कार्गोची जहाजे प्रचंड प्रमाणात माल या देशातून त्या देशात नेऊ शकतात. अशा जहाजांसाठी खास बंदरांची व्यवस्था असते. कंटेनर कार्गोच्या क्रांतीने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे.

कंटेनर कार्गो

माहीत आहे का तुम्हांला ?

- General Agreement on Trade in Services (GATS) : १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेअंतर्गत (WTO) हा करार केला गेला. वस्तूंबाबत बहुपक्षीय पातळीवर व्यापाराचे नियोजन गॅटमार्फत केले जात असे. त्याचप्रकारे नियोजन करण्यासाठी सेवा क्षेत्राला यात समाविष्ट केले गेले.
- बौद्धिक संपदेच्या अधिकाराबाबतचा व्यापारी करार Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights, (TRIPs) : जागतिक व्यापार संघटनेच्या सदस्यांसाठी बौद्धिक संपदेच्या अधिकाराबाबत काही न्यूनतम निकष त्या कराराद्वारे केले गेले आहेत.

TRIPs मध्ये साधारणतः कॉपीराईट, भौगोलिक संकेत या गोष्टींचा समावेश होतो. औद्योगिक डिझाईन, इंटीग्रेटेड सर्किट, पेटंट, ट्रेडमार्क इत्यादींचा समावेश होतो. बौद्धिक संपदा अधिकारांची अंमलबजावणी करण्याची प्रक्रिया उपाययोजना आणि विवाद निवारण या गोष्टीदेखील TRIPs मध्ये सांगितल्या आहेत.

(iii) ट्रान्स-नॅशनल कंपन्यांचा उदय : १९९० च्या दशकापर्यंत आर्थिक क्षेत्रावर सरकारी नियंत्रण होते. खासगी उद्योगांना मर्यादित संधी उपलब्ध होती. जागतिकीकरणाच्या युगात यात बदल झालेला दिसून येतो. खासगी उद्योगांमध्ये वाढ झालेली दिसून येते. त्याचबरोबर ज्या खासगी कंपन्या देशांतर्गत कार्य करत होत्या त्या आता परदेशी व्यापार करू लागल्या. त्यांचे रूपांतर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये झाले. आज आपण ट्रान्स-नॅशनल कंपन्यांचा उदय झालेला देखील पाहतो. हा बदल मुख्यतः खासगी क्षेत्रांत झाला आहे. या सर्वांचा सर्वसामान्य माणसावर काय परिणाम झाला आहे?

(अ) पहिला परिणाम हा श्रमिक बाजारातील बदल. कुशल आणि अर्धकुशल कामगारांचे आज एका राष्ट्रांतून दुसऱ्या राष्ट्रात स्थलांतर होताना दिसून येते. उदा., या कंपन्या कुशल व अर्धकुशल कामगारांची भरती करून घेतात. आज पश्चिम आशिया, आफ्रिका, अमेरिका, युरोप इत्यादी ठिकाणी अनेक कुशल व अर्धकुशल भारतीय कामगार काम करत आहेत. खासगी क्षेत्राच्या वाढीमुळे सेवा क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. उदा., खानपान, मालवितरण, प्रवासी वाहतूक इत्यादी.

(ब) दुसरा परिणाम हा लहान उद्योग आणि दुकानांवर झालेला दिसून येतो. लहान उद्योगांना बड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागते. जे उद्योग किंवा दुकाने कार्यक्षम पद्धतीने चालविली जातात ती त्या स्पर्धेत टिकून आहेत. आज शहरात मोठी किराणा दुकाने किंवा मॉल्स जरी उभी राहिली असली तरी देखील छोटे दुकानदार, भाजी किंवा फळविक्रेते हे आजदेखील ग्राहक मिळवत आहेत. याचे कारण ते आपल्या ग्राहकाला आवश्यक सेवा देतात.

(क) तिसरा परिणाम शेतीच्या संदर्भात बघायला

मिळतो. आज शेतकरी आपला माल मोठ्या कंपन्यांना मध्यस्तीशिवाय थेट विकू शकतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी नवीन तंत्रज्ञान आणले आहे. तसेच भारतीय मालाला नव्या बाजारपेठा खुल्या केल्या आहेत. उदा., भारत समुद्री उत्पादने, मांस, तांदूळ, मसाले, कापूस, ताजी फळे आणि भाज्या, साखर, कॉफी, भुईमूग, काजू इत्यादी गोष्टी निर्यात करत आहे.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

बहुराष्ट्रीय कंपनी अशी कंपनी असते जिचे एका राष्ट्रात मुख्यालय असते, परंतु ती अनेक देशात कार्यरत असते. काही भारतीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या : बजाज, डाबर, ONGC, आदित्य बिल्डा, अमूल, गोदरेज, विप्रो इत्यादी.

ट्रान्स-नॅशनल कॉर्पोरेशन या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचाच एक प्रकार आहेत. या कंपन्या कोणत्याही एका राष्ट्राला बांधील नसतात. त्यांचे एकाच राष्ट्रात मूळ स्थान नसते. काही ट्रान्सनॅशनल कंपन्या : नेसले, बायर युनिलीव्हर, सीमेन्स, जनरल इलेक्ट्रिक इत्यादी.

सेवा क्षेत्र हे तीन पारंपरिक आर्थिक क्षेत्रांपैकी तिसरे आहे. पहिल्या क्षेत्रात शेती, खाणकाम, मासेमारी इत्यादींचा समावेश होतो. दुसरे क्षेत्र हे उत्पादन क्षेत्र आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये खानपान, हाऊस कीपींग, सुरक्षा इत्यादी सेवांचा समावेश होतो.

तुम्हांला काय वाटते ?

भारताची सहकार चळवळ बहुराष्ट्रीय आणि ट्रान्स नॅशनल कंपन्यांच्या वर्चस्वाला उत्तर असू शकते का? सहकार चळवळीचे तत्त्वज्ञान हे त्यातील सामील असलेल्या सभासदांचे सक्षमीकरण करणे आणि त्यांना वित्तीय आधार देणे हे आहे. तर खासगी कॉर्पोरेट कंपन्या या केवळ आर्थिक फायदा बघत असतात. यावर तुमचे मत द्या.

चर्चा करा !

भारतीय कृषी क्षेत्रावर विशेषतः लहान शेतकऱ्यांवर जागतिकीकरणाचा काय प्रभाव पडला आहे?

राजकीय क्षेत्र

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात या राजकीय घटकांवर लक्ष केंद्रित करता येते.

(i) **लोकशाहीचे महत्त्व** : १९८९ ची पूर्व युरोपमधील क्रांती आणि सोव्हिएट रशियाचे विघटन यांच्याकडे कम्युनिझमचा झालेला अंत अशा स्वरूपात बघितले जाते. जग हे लोकशाही व्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करत आहे असे मानले जाते. 'सहभागी राज्य', 'नागरिक केंद्रित शासन' आणि 'सुशासन' या संकल्पना आता महत्त्वाच्या होत आहेत. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये निर्णय हे बहुमताने घेतले जातात. सहभागी शासनव्यवस्थेत त्या पारंपरिक निर्णय प्रक्रियेच्या पलीकडे जाऊन समाजातील सर्व घटकांना निर्णय प्रक्रियेत कसे सामील करता येईल हे बघितले जाते. नागरिक केंद्रित शासन आणि सुशासन व्यवस्थेत नागरी समाजाच्या सहभागावर भर दिला जातो.

(ii) **राज्याचे स्थान** : जागतिकीकरणाच्या संदर्भात असे मानले जाते, की आता राज्याचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. सार्वभौमत्व हा राज्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सार्वभौमत्व ही संकल्पना राज्याच्या अधिकार क्षेत्राशी जोडली गेली आहे. त्याच्याच आधारे राज्याला आपल्या अधिकार क्षेत्रात कायदे करण्याचा अधिकार असतो. या सार्वभौमत्वावर आज अंतर्गत तसेच बाह्य घटकांकडून आघात होत आहेत असे मानले जाते. आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा विस्तार, प्रादेशिक आर्थिक संघटना, बाजारपेठेचे जागतिकीकरण, पर्यावरण आणि मानवी प्रश्नांबाबतची वाढती चिंता ही सर्व बाह्य आव्हाने आहेत. तर राष्ट्रीय पातळीवरील सहमतीचा अभाव व त्यातून निर्माण होणारे मतभेद, वाढता वांशिक राष्ट्रवाद, बिगर राष्ट्रीय घटकांचे कार्य तसेच पर्यावरण, लिंगभेद

आणि मानवतावादी समस्यांना मिळालेले केंद्रस्थान ही सर्व अंतर्गत आव्हाने आहेत.

(iii) **बिगर राजकीय घटक** : नागरी समाजाला मिळालेल्या वाढत्या महत्त्वामुळे बिगर राजकीय घटक पुढे आले. म्हणूनच स्वयंसेवी संघटना आणि गैर सरकारी संस्थांना (Non-Government Organisations, NGO) महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्या संस्था मानवी समस्यांच्या प्रश्नांवर भर देतात. आज आंतरराष्ट्रीय संबंध हे केवळ राष्ट्रांच्या संबंधांपुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत, तर त्यात बिगर राजकीय घटकांचा देखील समावेश झाला आहे. अॅमनेस्टी इंटरनॅशनल, ग्रीन पीस मूव्हमेंटसारख्या संघटनांप्रमाणेच दहशतवादी गट देखील या बिगर राजकीय घटकांमध्ये सामील होतात.

(iv) **मानवी हक्क** : जागतिकीकरणाच्या युगात मानवाधिकारांचे संरक्षण एक महत्त्वाचा विषय बनला आहे, परंतु विकसित आणि विकसनशील देशांत मानवाधिकारांच्या दृष्टिकोनात फरक करण्याची गरज आहे. तिसऱ्या जगाच्या दृष्टीने नागरी आणि राजकीय हक्कांच्या आधी आर्थिक विकास साधण्याची गरज असते. तसेच वैयक्तिक अधिकारांपेक्षा समाज आणि कुटुंब यांचे महत्त्व अधिक आहे. उदा., भारतीय संविधानाने सामाजिक न्यायावर अधिक भर देऊन अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि स्वास्थ्य यांना प्राथमिक महत्त्व दिले आहे. असेही मानले जाते की वितरणात्मक (distributive) न्याय मिळवून देण्यासाठी लोक कल्याणापेक्षा स्वातंत्र्याच्या हक्कांवर जास्त भर देतात म्हणून राष्ट्रांना आपला इतिहास, संस्कृती, राजकीय व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था याआधारे मानवी हक्कांबाबत निर्णय घेण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. थोडक्यात नागरी आणि राजकीय हक्क, स्वातंत्र्य या पाश्चात्य दृष्टिकोनाला प्रत्यक्षातील स्थानिक परिस्थितीची सांगड घालण्याची गरज आहे.

वरील सर्व गोष्टी अधिक तपशीलाने समजून

घेण्यासाठी काही उदाहरणे उपयुक्त ठरतील.

- भारत वेगवेगळ्या आंतरराष्ट्रीय करारांचा आणि संघटनांचा सभासद आहे. जागतिक व्यापार संघटनेचा सभासद म्हणून भारताला आंतरराष्ट्रीय व्यापाराबाबत काही नियमांचे पालन करावे लागते. पाकिस्तानबरोबर केलेल्या सिंधू नदीच्या पाणी वाटपाच्या करारामुळे तसेच बांगलादेशाशी केलेल्या फराक्का पाणी वाटप करारामुळे सिंधू आणि गंगा या नद्यांच्या पाणी वाटपाबाबत नियमांचे भारताला पालन करावे लागते.

- अॅमनेस्टी इंटरनॅशनल किंवा ग्रीन पीस यांसारख्या संघटना मानवी समस्यांबाबत प्रश्न उपस्थित करून स्थानिक सरकारांवर दबाव आणतात. काश्मीर संदर्भातील भारताच्या मानवी हक्कांच्या भूमिकेबाबत अॅमनेस्टीने टीका केली आहे.

- चेर्नोबिलच्या दुर्घटनेमुळे युरोपमध्ये रेडिएशन पसरले या पर्यावरणासंदर्भातील आपत्तींना देशांच्या सीमेअंतर्गत ठेवता येत नाही. म्हणूनच युरोपीयन राष्ट्रांना आपल्या जनतेला हानी पोहचू नये म्हणून उपाययोजना करण्यासाठी एकमेकांना सहकार्य करावे लागते.

- मोठ्या धरणांबाबत विरोध करण्यासाठी नर्मदा बचाव आंदोलनाने जागतिक बँकेची मदत घेऊन हे आंदोलन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेले.

- जैतापूर आणि कुडनकुलम येथील आण्विक प्रकल्पांना विरोध केला जात आहे. या प्रकल्पांना योग्य त्या परवानग्या मिळूनही काही राजकीय पक्ष आणि NGOs त्यांना विरोध करत आहेत.

कुडनकुलम आण्विक प्रकल्पाविरोधी आंदोलन

अपघातानंतरचा चेर्नोबिल आण्विक प्रकल्प

शोधा पाहू!

बिगर राजकीय घटकांकडून राज्यांच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान दिले गेले आहे. अशा घटना शोधा.

वरील सर्व उदाहरणांमध्ये राज्यांच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान दिले गेले आहे. राज्यांच्या अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपाच्या आव्हानांची ही उदाहरणे आहेत म्हणून असेही मानले जाते की आता राज्याचे कार्य कमी होत चालले आहे. खासगी क्षेत्राच्या वाढीमुळे आर्थिक क्षेत्रात आणि अंतर्गत आणि बाह्य आव्हानांमुळे राजकीय क्षेत्रात राज्याची भूमिका हळूहळू कमी होत चालली आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगात राज्याला किती महत्त्व आहे? राज्य ही संकल्पना आजदेखील महत्त्वाची आहे का? जनकल्याण आणि विकासाच्या कार्यातून राज्यव्यवस्था आता माघार घेत आहे का?

आपण राज्याच्या मुख्य घटकांकडे बघूया. भूप्रदेश, सार्वभौमत्व शासन आणि जनता हे ते घटक आहेत. आज राज्याचा भूप्रदेश अबाधित आहे. आपण आजदेखील राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रीय एकात्मतेविषयी बोलतो. सार्वभौमत्व आणि शासन या संकल्पना देखील अस्तित्वात आहेत. आंतरराष्ट्रीय करारांच्या जबाबदाऱ्यांमुळे राज्याची सत्ता कमी झाली असेल, परंतु राज्याचे अधिकार आजदेखील अस्तित्वात आहेत. वांशिक राष्ट्रवाद आणि स्वयंनिर्णयाच्या हक्कांच्या आधारे नवीन राज्यांची निर्मिती होत आहे. आपण आधीच्या प्रकरणात बघितल्याप्रमाणे त्यातून राज्याचा न्हास होताना दिसत नाही, तर नवीन राज्य निर्माण होत आहेत.

जागतिकीकरणाच्या आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतील अशा राज्याच्या विधान मंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्याय व्यवस्था आणि नोकरशाहीसारख्या सक्षम संस्था आहेत. या संस्थांचा राज्याच्या मूलभूत मूल्यांचे रक्षण, सामाजिक सुरक्षा देणारी व्यवस्था राखणे आणि विकासाला प्रोत्साहन देणे ही कार्ये करू शकतात. सार्वभौमत्वाच्या संदर्भात शंका असल्या तरीदेखील राज्य देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणारी सर्वात महत्त्वाची संस्था आहे. म्हणूनच जागतिक नागरी समाजाचे वाढते महत्त्व, वाढता आंतरराष्ट्रीय व्यापार, वित्त आणि भांडवलांचा मुक्त संचार यांमुळे राज्याचे महत्त्व कमी होणार आहे असे मानणे चुकीचे ठरेल.

विचारप्रणाली

शीत युद्धाच्या काळात विचारप्रणाली हा एक महत्त्वाचा घटक होता. राष्ट्रांचे वर्गीकरण हे एकीकडे साम्यवादी किंवा समाजवादी तर दुसरीकडे भांडवलशाही किंवा मुक्त लोकशाहीप्रधान असे केले जात असे. सोव्हिएट रशिया, चीन आणि पूर्व युरोपीय राष्ट्रे ही साम्यवादी तर उत्तर अमेरिका आणि पश्चिम युरोपीय राष्ट्रे ही भांडवलशाही असे गट केले जात होते. विचारप्रणाली आणि अर्थव्यवस्था यांचा घनिष्ठ संबंध होता. विचारप्रणाली हा राजकीय घटक होता, प्रत्येक राष्ट्राची अर्थव्यवस्था त्या राष्ट्राच्या विचारप्रणालीनुसार आखली जात होती. उदा., पूर्व युरोपमध्ये साम्यवादी विचारप्रणाली होती आणि तिथे साम्यवादी अर्थव्यवस्था होती. अशा अर्थव्यवस्थेत सरकारी किंवा सार्वजनिक उद्योगक्षेत्राला प्राथमिक स्थान होते. पश्चिम युरोपमध्ये भांडवलशाही विचारप्रणाली होती आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था होती. तिथे अर्थव्यवस्थेत खासगी क्षेत्राला प्राधान्य दिले गेले होते. त्या काळात भारतासारखी राष्ट्र ही लोकशाही समाजवाद असलेली राष्ट्र मानली जात होती. म्हणून येथील अर्थव्यवस्थेत खासगी आणि सार्वजनिक असे दोन्ही उद्योग होते. या व्यवस्थेला 'मिश्र अर्थव्यवस्था' म्हटले जात असे. याचा अर्थ असा की अर्थव्यवस्थेत खासगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

आज जागतिकीकरणाच्या युगात एकच प्रभावी विचारप्रणाली आणि अर्थव्यवस्था दिसून येते. त्या व्यवस्थेचे वर्णन 'बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था' असे केले जाते. परंतु सर्वच राष्ट्र एकाच प्रकारच्या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेचा अवलंब करत नाहीत. त्या बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप त्या राज्याच्या विचारप्रणालीवर अवलंबून असते. आपण काही उदाहरणे बघू. अमेरिकेत भांडवलशाही विचारप्रणालीबरोबर भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आहे. म्हणून त्याचे वर्णन हे 'भांडवलशाही बाजारपेठीय व्यवस्था' असे केले जाते. पश्चिम युरोपीय राज्यांमध्ये कल्याणकारी विचारसरणी आहे म्हणून त्याचे वर्णन हे 'कल्याणकारी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था' असे केले जाते. चीनी राजकीय व्यवस्था ही साम्यवादी विचारप्रणाली मानते, परंतु १९९० नंतर चीनच्या अर्थव्यवस्थेत बदल झालेला दिसून येतो. आज चीनचे वर्णन हे 'साम्यवादी बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था' असे केले जाते. भारतात आपण बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था हा शब्दप्रयोग वापरत नाही. आपण 'आर्थिक उदारीकरण' हा शब्दप्रयोग वापरतो.

तंत्रज्ञान

१९९० च्या दशकात जागतिक संप्रेषणाच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाला. उपग्रह संप्रेषण प्रणाली, मोबाइल, टेलिफोन, फॅक्स, इंटरनेट इत्यादींनी जनतेच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडवून आणले.

आपण भारतातील प्रसारमाध्यमात कसा बदल झाला ते पाहू. १९९० मध्ये CNN ने भारतात प्रवेश केला. परदेशी चॅनेल येईपर्यंत भारतात केवळ दूरदर्शन हे एकमेव दूरचित्रवाणीचे माध्यम होते. उदा., आपण महाराष्ट्रात केवळ मुंबई आणि दिल्ली दूरदर्शनी चॅनेल्स बघू शकत होतो. साधारणतः एका दशकात भारतात अनेक सरकारी आणि खासगी चॅनेल्स सुरू झाली. उपग्रह संप्रेषण प्रणालीने भारतात कोणत्याही शहरात, गावात 'डीश अँटीना'च्या साहाय्याने कार्यक्रम बघता येऊ लागले.

संप्रेषणाच्या इतर साधनांमध्ये देखील बराच बदल घडून आला. पूर्वी घरोघरी टेलिफोन नसायचे, तातडीच्या कामासाठी लोक पोस्ट ऑफिसमध्ये जाऊन फोन करत

असत. आपल्या शहराबाहेर टेलिफोन करण्यासाठी ट्रंक कॉलची पद्धत होती. त्यानंतरच्या काळात Subscriber Trunk Dialling (STD) ची पद्धत सुरू झाली. आज मोबाइलचा सर्वत्र वापर होताना दिसून येतो. मोबाइल फोन हे सरकारी तसेच खासगी कंपन्यांमार्फत उपलब्ध आहेत.

तंत्रज्ञानातील सर्वात महत्त्वाची क्रांती ही इंटरनेटची क्रांती होय. जगात कोणाशीही कुठेही तात्काळ संपर्क साधण्याची सोय निर्माण झाली आहे. विचार, संस्कृती आणि माहितीचा जगात प्रसार कोठेही करणे यामुळे शक्य झाले आहे. इंटरनेटच्या 'सर्च इंजिन' च्या माध्यमातून आपल्याला माहिती गोळा करता येते. तसेच 'ट्विटर', 'स्काईप', 'फेसबुक', 'इन्स्टाग्राम', 'व्हॉट्स अप' च्या माध्यमातून सोशल 'नेटवर्किंग' ची सोय उपलब्ध झाली आहे.

STD ISD टेलिफोन बुथ

मोबाइल क्रांती

माहितीच्या युगातील तंत्रज्ञान हे साधारणतः आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे असते. मोबाइल फोन, इंटरनेट, उपग्रहाद्वारे प्रक्षेपण हे कोणत्याही देशांच्या सीमांना बांधील नसते. यामुळेच सीमापार गट, संस्था आणि बिगर राजकीय घटक; मग त्याचे स्वरूप हे NGO चे असेल, ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशनचे असेल किंवा गुन्हेगारी आणि दहशतवादी संघटनांचे असेल; यांच्या वाढीस मदत होते. अशा सीमापार गटांवर नियंत्रण ठेवणे किंवा त्यांच्या कार्यावर मर्यादा आणणे हे राज्यांना अवघड जाते.

शोधा पाहू!

आपल्या मागण्यांसाठी सोशल मिडीयाचा वापर करणारी आंदोलने कोणती ते शोधा.

माहिती आहे का तुम्हांला ?

इजिप्तमधील 'अरब स्प्रिंग' या क्रांतीला 'फेसबुक क्रांती' असे संबोधित करतात. अरब स्प्रिंग चळवळीचे स्वरूप काय होते आणि त्यांनी सोशल नेटवर्किंगचा कसा वापर केला ते शोधा.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक

जागतिक पातळीवर प्रसारमाध्यमात झालेली क्रांती आणि इंटरनेटच्या सेवेची उपलब्धता यामुळे लोकांना जगात काय घडत आहे हे जाणून घेणे शक्य झाले आहे. याचबरोबर लोकांचे देशांतर्गत आणि देशाबाहेरचे भ्रमण याचा समाज आणि संस्कृतीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. आज आपल्याला 'वैश्विक कॉस्मॉपॉलिटन संस्कृतीचा' उदय होताना दिसत आहे.

या वैश्विक कॉस्मॉपॉलिटन संस्कृतीवर पाश्चिमात्य विचारांचा बराच प्रभाव आहे. आधुनिकीकरण, पाश्चात्त्यीकरण, सेक्युलरायझेशन ही मूल्ये पारंपरिक मूल्यांपेक्षा महत्त्वाची वाटू लागली आहेत. लोकांच्या वैयक्तिक जीवनावर याचा प्रभाव दिसून येतो. उदा., खाण्यापिण्याच्या सवयींमध्ये बर्गर, पिझ्झा, वडापाव इत्यादी फास्टफूडचे प्रमाण वाढलेले दिसते. नाताळ, दिवाळी यांसारखे सण साजरे करण्याच्या पद्धतीत

पाश्चिमात्य प्रभाव दिसून येतो. 'मदर्स डे', 'फादर्स डे', 'फ्रेंडशिप डे' सारख्या नवीन कल्पना पुढे येतात. तसेच 'पाश्चिमात्य' पद्धतीचे कपडे घालण्याचा कल वाढलेला दिसतो.

फ्रेंडशिप डे

क्रेडिट कार्ड

समाजात वाढत चालेला व्यक्तीवाद आणि भौतिकवाद हा जागतिक संस्कृतीचा आणखी एक भाग आहे. शहरीकरणामुळे पारंपरिक कुटुंब पद्धतीत बदल झाला होता. त्यात व्यक्तीवादाने भर घातली आहे. आज आपण 'मला प्रायव्हेसी पाहिजे' किंवा 'ही माझी खासगी (private) जागा (space) आहे' अशा स्वरूपाचे उद्गार अगदी लहान मुलामुलींपासून वयस्कर लोकांपर्यंत ऐकतो. तसेच क्रेडिट कार्डमुळे आपल्या आवाक्याबाहेर खर्च करण्याची प्रवृत्ती वाढलेली दिसते.

जागतिकीकरणाकडे व्यापक दृष्टीने बघितले तर त्याच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही बाजू

दिसून येतात. तरुणांसाठी आपल्या देशात नवीन संधी उपलब्ध होणे ही सकारात्मक बाब आहे. आपल्याला जगात काय चालले आहे आणि त्याचा आपल्यावर काय परिणाम होईल याची अधिक चांगली जाणीव होते, आपण अधिक कार्यक्षम पद्धतीने जोडले गेलो आहोत. रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत, अधिक रोजगार निर्मिती केली जात आहे. हा बदल मुख्यतः खासगी क्षेत्रात होत आहे. कारण या क्षेत्राकडे आर्थिक क्षमता आहे. सरकार किती प्रमाणात सेवा उपलब्ध करू शकते यावर आर्थिक मर्यादा आहेत.

जागतिकीकरणाच्या काही नकारात्मक बाजूदेखील आहेत. राज्याच्या कल्याणकारी योजना थांबतील ही एक भीती आहे. त्याचबरोबर स्थानिक उद्योगधंदे, विशेषतः लहान उद्योग हे जागतिक स्पर्धेमुळे नष्ट होतील ही देखील भीती आहे. शेतीच्या क्षेत्रात लहान आणि किरकोळ शेतकरी मोठ्या कंपन्यांशी स्पर्धा करू शकणार नाहीत.

खरे पाहिले तर भारताची सर्वात महत्त्वाची समस्या ही मनोवृत्ती आणि मानसिकतेची आहे. भारताने परकीय भांडवल आणि व्यापार हा साम्राज्यवादाच्या इतिहासाशी जोडला आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वायत्तता आणि स्वावलंबन आहे. भारतात साम्राज्यवादाविरोधी विचारप्रणालीच्या आधारे उदारीकरणाच्या संकल्पनेला विरोध केला जातो. भारतातील साम्यवादी आणि भांडवलशाही मानणारे, दोघेही उदारमतवादांचा विरोध करतात. साम्यवादी विचारवंतांचा विरोध हा विचारप्रणालीच्या आधारावर असतो, तर गेली अनेक वर्षे पारंपरिक पातळीवर संरक्षण मिळालेले भांडवलशाह आता ते संरक्षण जाईल म्हणून विरोध करतात. शेवटी आपल्या मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण करणे, कल्याणकारी व्यवस्था राबवणे आणि परिघावरील तसेच वंचित लोकांचा सांभाळ करणे हे राज्याचे कार्य असते. आजही जागतिकीकरणाच्या युगात राज्याचे हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे.

See the following website for additional information:

India - A Hub for Globalization, Remarks by Raghuram Rajan, Economic Counsellor and Director of the Research Department, IMF, January 7, 2005, New Delhi, India, International Monetary Fund, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp010705>

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) कंसातील योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

- (१) माहितीच्या युगातील तंत्रज्ञान हे साधारणतः स्वरूपाचे असते.
(आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, स्थानिक, प्रादेशिक)
- (२) १९९५ मध्ये गॅटच्या जागी
स्थापना करण्यात आली.
(युरोपियन युनियनची, जागतिक व्यापार संघटनेची, संयुक्त राष्ट्रांची, जागतिक बँकेची)

(ब) गटात न बसणारा शब्द ओळखा.

- (१) मोबाइल, सॅटेलाईट, इंटरनेट, ग्रामोफोन

(क) दिलेल्या विधानांसाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

- (१) आंतरराष्ट्रीय व्यापारासंबंधी एकमेव आंतरराष्ट्रीय संघटना -
- (२) अनेक देशांत कार्यरत असलेली कंपनी -

(ड) खालीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

- (१) (i) सेवा क्षेत्र - बँक
(ii) बौद्धिक संपदा - ट्रेडमार्क
(iii) नाशवंत वस्तू - कोळसा
- (२) (i) चीन - साम्यवादी बाजारपेठेय अर्थव्यवस्था
(ii) भारत - भांडवलशाही बाजारपेठेय अर्थव्यवस्था
(iii) पाश्चिमात्य युरोपीय देश - कल्याणकारी बाजारपेठेय अर्थव्यवस्था

प्र.२ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

- (१) जागतिकीकरणाने बाजारपेठेय अर्थव्यवस्था ही संकल्पना जाणली.
- (२) जागतिकीकरणात बिगर सरकारी संस्थांचे महत्त्व कमी झाले आहे.

प्र.३ सहसंबंध स्पष्ट करा.

- (१) जागतिकीकरण आणि संस्कृती
- (२) गॅट आणि जागतिक व्यापार संघटना

प्र.४ मत नोंदवा.

सहभागी राज्य समाजासाठी हितकारक आहे.

प्र.५ खालील प्रश्नाचे उत्तर ८० ते १०० शब्दांत लिहा.

जागतिकीकरणाच्या सकारात्मक व नकारात्मक बाजू कोणत्या आहेत ?

उपक्रम

ज्येष्ठ नागरिकांशी चर्चा करून जागतिकीकरणाच्या काळात झालेल्या बदलांची माहिती घ्या.

४४४